

HEMDÂNÎ
(الهمداني)

Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen
el-Hasen b. Ahmed b. Ya'küb
el-Hemdânî el-Bekîlî el-Erhabî
(ö. 360/971'den sonra)

Ensâb âlimi,
tarihçi, coğrafyacı ve şair.

Kendi ifadesine göre 19 Safer 280'de (10 Mayıs 893) doğdu (*Şifatü Cezireti'l-'Arab*, Hamed el-Câsir'in mukaddimesi, s. 8). Yemen'in büyük kabilelerinden Hemdân'a mensuptur. Süyûtî Hazrecî'ye dayanarak onun San'a'da doğduğunu söyler. Lakabı Lisânü'l-Yemen'dir; ayrıca dedesi Ya'küb'a izâfetle İbn Ya'küb, büyük dedelerinden şair ve hakîm Süleyman Zî'd-Dimne'den dolayı da İbnü'l-Hâik (güzel şiir söyleyen, kelimeleri kumaş gibi dokuyan şairin oğlu) veya İbn Zî'd-Dimne diye tanınmıştır (*el-İklîl* [nşr. Muhibbuddin el-Hatîb], X, 166-167; İbn Zî'd-Dümeine yazılış yanlıştır, bk. İbnü'l-Kıftî, I, 279; *El²* [Fr.], III, 126)).

Hemdânî *el-İklîl*'de, atalarının çok erken tarihlerde göçebeliği terk ederek bir kısmı Zebîd'de kalırken bir kısmının önce Küfe'ye, sonra da Bekîl bölgesindeki Merâşî'ye yerleştiğini, daha sonra büyük dedesi Yûsuf'un ailesi ve yakınlarıyla birlikte San'a'ya göç ettiğini, babasının burada kervancılıkla ve altın ticaretiyle meşgul olduğunu, bu arada kendisinin kervanlarla birçok yere seyahat ettiğini anlatır (X, 166 vd.). İbnü'l-Kıftî de onun Irak'a gittiğini ve oradaki âlimlerle görüştüğünü söylemekte (*İnbâhü'r-ruvât*, I, 315), ancak Hamed el-Câsir, eserlerinde Irak yolundaki bazı yer adlarını doğru tesbit edemediğine dikkat çekerek Hemdânî'nin bu seyahatini şüpheyle karşılamakta ve Iraklı âlimleri Mekke'deki ikameti (aş. bk.) sırasında görmüş olabileceğini ileri sürmektedir (*Şifatü Cezireti'l-'Arab*, mukaddime, s. 13). Hemdânî, yine *el-İklîl*'de amcası Muhammed'in kızı Fâtıma ile evlendiğinden, oğlu Mâlik'in genç yaşta öldüğünden ve kendisinin de ona meriseler yazdığından bahseder. Eserde diğer oğlu Muhammed'in adı geçmemektedir.

Daha çok Yemenli âlimlerin yanında yetişen Hemdânî yine Yemenli râvilerden bilgi edinmiştir. Neseb konusunda Ebû Nasr Muhammed b. Abdullah b. Saîd el-Himyeri'den ders almıştır. Meşhur hoca-

larından biri de Muhammed b. Ahmed el-Evsânî el-Himyeri'dir (ö. 360/971). Hadramut, Necid ve Hicaz'daki âlimlerle görüşmüş ve o zamanlar çok önemli bir ilim merkezi olan Mekke'de de bazı âlimlerden okumuştur.

Hemdânî, 306'da (918) gittiği Mekke'den 313 (925) yılında Yemen'e dönerek San'a'ya 60 fersah uzaklıktaki Sa'de şehrine yerleşti ve devlet adamlarından yakın ilgi gördü. Bu arada İbnü'l-Enbârî, Ebû Amr en-Nahvî ve İbn Hâleveyh gibi birçok âlimle görüşmelerini ve yazışmalarını da sürdürdü. Yemen o dönemde Zeydî imamlarının merkezi haline gelmiş ve ezeli Adnânî-Kahtânî rekabeti yeniden alevlenmişti. Sa'de'de kendilerini Adnân'a nisbet eden bazı şairlerin Yemen kabilelerine sataşmaları ve Adnânîler'in onlardan daha üstün olduğunu iddia etmeleri Hemdânî'yi harekete geçirdi ve yazdığı kasidelerle bu şairlere cevap verdi. Ancak yenilgiyi hazmedemeyen şairler ona düşman oldular ve Sa'de hâkimi Zeydî (Ressî) İmam Ahmed b. Yahyâ Nâsır-Lidî-nillâh'a Hz. Peygamber'i hicvettiğini söylediler. Bunun üzerine İmam Ahmed, Hemdânî'yi yakalatarak (24 Şevval 319/9 Kasım 931) bir buçuk yıl kadar hapsedti. Bir rivayete göre Hemdânî'nin hapsediliş sebebi, onun Nâsır-Lidî-nillâh'ın iki kumandanını kendisinden ayrılmaya ve Aş-şe ahalisini isyana teşvik etmesiyle alakalıdır (*İA*, V/1, s. 419). Hemdânî'nin bu olaylarla ilgisi açıkça ortaya konulmamışsa da bu isyanın öncülüğünü yapanlara methiyeler söylediği bilinmektedir (*El²* [Fr.], III, 127). Hemdânî, hapisshaneden Zebîd Emîri İbn Ziyâd'ın aracılığı ile çıkmış veya kaçmıştır. Buna göre Saîd el-Endelûsî'nin onun hapiste öldüğüne dair verdiği bilginin (*Kitâbü Tabakâti'l-ümem*, s. 59) doğru olmaması gerekir.

Hemdânî, 321 (933) yılında serbest kaldıktan sonra kendi kabilesine ait toprakların ortasında bulunan Reyde'ye yerleşti. Onun hayatına dair bilgi veren kaynaklar genellikle vefat tarihini belirtmezler. Birçok araştırmacı 334'te (945-46) öldüğünü söylerse de bu tesbit kesin değildir. *el-İklîl*'de (II, 332) hocası Muhammed el-Evsânî'nin 360 (971) yılında öldürüldüğünü anlatmış olması -eğer bu kısım daha sonra bir başkası tarafından ilâve edilmemişse- Hemdânî'nin bu tarihte hayatta olduğunu gösterir. Ancak Hamed el-Câsir, bu bilginin sonradan ilâve edildiğini ve onun 344'ten (955-56) sonra

öldüğünü söyler (*Şifatü Cezireti'l-'Arab*, mukaddime, s. 31). İbnü'l-Kıftî Hemdânî'nin Reyde'ye gömüldüğünü yazmaktadır (*İnbâhü'r-ruvât*, I, 315). Hemdânî sadece ensâb, tarih ve coğrafya alanında değil madencilik ve astronomi gibi birçok ilim dalında da bilgi sahibiydi.

Eserleri. 1. *el-İklîl**. Ensâb hakkındadır. Kuzey Arabistan kabileleri için İbnü'l-Kelbî'nin *Cemheretü'n-neseb*'i ne kadar önemli ise Güney Arabistan kabileleri için de *el-İklîl* o kadar önemlidir. On ciltlik eserin günümüze ulaşan I ve II. ciltleri Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivâlî (Kahire 1383-1386/1963-1966, 1977-1980), VIII. cildi Anistâs Mârî el-Kermilî (Bağdat 1931) ve X. cildi Muhibbuddin el-Hatîb (Kahire 1368/1949; Beyrut 1407/1987) tarafından neşredilmiştir. 2. *Şifatü Cezireti'l-'Arab*. Arap yarımadasındaki meskûn yerlerden ve buralarda oturan kabilelerden bahseder. İbnü'l-Kıftî'nin adını zikretmemesi ve *Keşfü'z-zunûn*'da (II, 1822) Hemdânî'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı kitabının unvanına "Fî 'acâ'ibi'l-Yemen ve Cezireti'l-'Arab ve esmâ'i bilâdihâ" ibaresinin eklenmiş olması, *İnbâhü'r-ruvât*'ı tahkik eden Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhimî, bu eserin müstakil olmayıp sözü edilen *el-Mesâlik*'in bir bölümü olabileceği kanaatine sevkmiştir (I, 318). Ancak *el-İklîl*'in muhtasarında kitabın müstakil bir çalışma olduğu kaydedilir (Hamed el-Câsir'in mukaddimesi, s. 31). Hemdânî, *Şifatü Cezireti'l-'Arab*'ı kaleme alırken şahsî müşahedelerine ve daha önce bu konuda yazılmış kitaplara istinat etmiş, mukaddime de Batlamyus'un *Kitâbü'l-Coğrafyâ fi'l-ma'mûre mine'l-arz* adlı eserini özetlemiştir. Onun Arap yarımadasında bizzat gördüğü yerlerle ilgili verdiği bilgiler doğru olmakla birlikte diğer yerler hakkında birçok yanlış yaptığı görülmektedir. Eser D. H. Müller tarafından iki cilt halinde neşredilmiş (Leiden 1884-1891; Frankfurt 1993), Muhammed b. Abdullah Büleyhid en-Necdî, bu yayını esas alıp Yemen'den getirtilen bir başka yazma nüshadan da faydalanarak kitabı tek cilt halinde tekrar yayımlamıştır (Kahire 1373/1953). Yemenli Kâdî Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivâlî, Hemdânî'nin zikrettiği yerleri bizzat gezerek ve isimlerini soruşturup tahkik ederek, ayrıca daha önce yapılan başlıklar ve çeşitli yazma nüshaları da karşılaştırarak kitabı yeniden neşre hazırlamış, bu çalışmada, Hamed el-Câsir'in

Hemdânî ve eserleri hakkında bilgi veren bir mukaddimesiyle birlikte basılmıştır (Beyrut 1394/1974; Riyad 1394/1974, 1397/1977). 3. *Kitâbü'l-Cevhereteyni'l-âtikateyni'l-mâ'îateyn mine's-şâfrâ ve'l-beyzâ' (ez-Zehab ve'l-fidâ)*. Altın ve gümüş hakkında olup bu alanda yazılmış tek eserdir. Hemdânî bu kitabında, "iki eski maden" dediği altın ve gümüşün ocaktan çıkarılmasından işlenmesine, değişik eşya yapımından para basımına ve bunların ayar ve kalitelerine varıncaya kadar yaşadığı dönemdeki maden yatakları ve madencilikle ilgili çeşitli konularda bilgi vermektedir. 898 (1492-93) tarihli bir nüshası İsveç'te Uppsala Kütüphanesi'nde, bir yazması da Kahire Dârü'l-kütübî'l-Mısıriyye'de (nr. 907) bulunan kitap, Christopher Toll tarafından Almanca'ya çevrilerek tıpkıbasımıyla birlikte neşredilmiş (Uppsala 1968), eseri daha sonra Muhammed eş-Şuaybî de yayımlamıştır (San'a 1982). 4. *ed-Dâmiğa*. Kümeyle el-Esedî'nin Adnânîler'i ve Hâşimîler'i öven, Kahtânîler'i yeren *el-Hâşimiyât* adlı kasideleri içindeki "el-Şâşidetu'n-nûniyye" sine cevap olarak yazdığı 602 beyitten oluşan kasidedir. Hemdânî bu kasidesinde Kahtânîler'i över, sonra da Maad ve Farslar'dan bahseder. Onun 200 yıllık Adnânî-Kahtânî mücadelesinde asabiyet gayretiyle Kahtânîler'in safında yer alması muhalifleri tarafından, Adnânîler'in Benî Hâşim koluna mensup Hz. Peygamber'e ve Ehl-i beyt'e karşı olduğu ve onlara hakaret ettiği şeklinde değerlendirilip suçlanmasına yol açmıştır. *el-İklîl*'in Berlin'de bulunan nüshasının sonunda günümüze ulaşan kaside (*E²* |Fr.], III, 127), hapse atılmasından az önce bizzat Hemdânî tarafından şerhedilmiştir. Bazı kaynaklarda yanlışlıkla oğlu Muhammed'e nisbet edilen bu şerhin San'a'da İmam Yahyâ Kütüphanesi'nde 623 (1226) tarihli bir nüshası bulunmakta, ancak kasidenin *el-İklîl*'in Berlin nüshasındakine nisbetle sonunda yirmi altı beytin eksik olduğu görülmektedir (*Şifâtü Cezîreti'l-'Arab*, Hamed el-Câsir'in mukaddimesi, s. 27-28). Nahivci İbn Hâleveyh (ö. 370/980) bu kasideyle birlikte Hemdânî'nin diğer şiirlerini bir divanda toplamış, bunların şerhini ve i'rabını yapmıştır. *ed-Dâmiğa*, Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivâlî tarafından tahkik edilerek *Kitâbü Şâşideti'd-dâmiğa* adıyla yayımlanmıştır (Kahire 1978). 5. *Serâ'irü'l-ĥikme*.

Kaynaklardan edinilen bilgilere göre astronomi, astroloji ve felsefe konularını içermektedir. Yunanlı bilginler tarafından da kaynak olarak kullanılan eserin yalnızca astronomi ve astrolojiyle ilgili olan onuncu makalesi bugüne ulaşabilmiştir (*el-Makâletü'l-'âşire min Serâ'iri'l-ĥikme*, Dımaşk 1979). 6. *el-Ĥuvâ fi'l-ĥib*. Eser kaynaklarda zikredilirse de hakkındaki bilgi verilmeye. Hemdânî'yi bu kitabından dolayı *Mu'cemü'l-eĥbbâ'* adlı eserine alan Ahmed İsâ da klasik kaynaklardan iktibas ederek onun kısaca hayatını anlatmış ve eserlerinin bir listesini vermiştir. 7. *el-Ya'sûb*. Avcılık, helâl ve haram olan av, bu konudaki hadisler, şiir ve terminoloji yönünden konuyu inceleyen bu kitap da günümüze ulaşmamıştır. *ed-Dâmiğa*'nın şerhinde Hemdânî'nin *Me-fâĥirü'l-Yemen* adlı bir başka ensâb çalışmasından söz edilirse de bunun *el-İklîl*'in bir bölümü mü, yoksa müstakil bir eser mi olduğu bilinmemektedir (*Şifâtü Cezîreti'l-'Arab*, Hamed el-Câsir'in mukaddimesi, s. 28).

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'* adlı eserinde Hemdânî'ye edip ve şairler arasında yer vermiştir (VII, 230). İbnü'l-Kiftî ve Süyûtî ise onu dilciler arasında zikrederler. Bunun sebebi, kendi kasidesi *ed-Dâmiğa*'yı şerhetmesinin dışında müstakil bir nahiv kitabı yazmamasına rağmen *el-İklîl* ve *Şifâtü Cezîreti'l-'Arab* gibi eserlerine serpiştirdiği dille ilgili bilgilerdir. Bu eserlerinde Arap yarımadasında yaşayan kabilelerin dilleri hakkında geniş açıklamalar yapmakta ve bugün Arapça sözlüklerde bulunmayan kelimeler kullanmaktadır. Hemdânî'nin *el-İklîl*'de Himyerî kitâbeleri hakkında bilgi vermesi ve özellikle "müsned" denilen harflerle yazılmış bir kaside üzerinde durması, Himyerî dili ve yazısı hakkında bilgi sahibi olduğunu göstermektedir. Hamed el-Câsir, Hemdânî'nin eserlerinin dil yönünden incelenmesinin Arap sözlüklüğüne büyük katkıda bulunacağını söyler (*Şifâtü Cezîreti'l-'Arab*, mukaddime, s. 20).

Hemdânî'nin kaynaklarda *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, *el-İbl*, *Esmâ'ü's-şühûr ve'l-eyyâm*, *e'l-Tâli'* ve *l-matâriĥ*, *el-Ĥarş ve'l-ĥile*, *el-Ĥayevân*, *ez-Zic*, *es-Siyer ve'l-aĥbâr* gibi eserlerinin de adları geçmektedir (Hemdânî'ye nisbet edilen diğer eserler için bk. Mahmûd İbrâhim es-Sugayrî, I/1, s. 177).

BİBLİYOGRAFYA :

Hemdânî, *el-İklîl* (nşr. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivâlî), Bağdad 1980, neşredenin mukaddimesi, II, 5-12, ayrıca bk. s. 332; a.e. (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb), Beyrut 1407/1987, neşredenin mukaddimesi, X, 17-24, 166 vd.; a.mlf., *Şifâtü Cezîreti'l-'Arab* (nşr. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivâlî), Riyad 1397/1977, Hamed el-Câsir'in mukaddimesi, s. 5-36; a.mlf., *Şâşideti'd-dâmiğa* (nşr. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivâlî), Kahire 1979, neşredenin mukaddimesi, s. 8-88; Saîd el-Endelüsî, *Kitâbü Tabakâti'l-ümem* (nşr. P. Louis Cheikho), Beyrut 1912, s. 58-59; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, VII, 230-231; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, I, 279-284, 315, 318; Süyûtî, *Buĥuyetü'l-vu'ât*, I, 498-499; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1822; Kehlâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, III, 204; C. Toll, "al-Hamdânî", *DSB*, VI, 79-80; a.mlf., "al-Hamdânî, as a Scholar", *Arabica*, XXXI/3, Leiden 1984, s. 306-317; Brockelmann, *GAL*, I, 263; *Suppl.*, I, 409; Ahmed Ramazan Ahmed, *er-Rihle ve'r-reĥhâletü'l-müslimân*, Cidde, ts. (Dârü'l-Beyânî'l-Arabî), s. 95-100; Ahmed İsâ, *Mu'cemü'l-eĥbbâ'*, Beyrut 1982, s. 161-164; Hamed el-Câsir, "Kitâbü'l-Cevhereteyni'l-âtikateyn", *MMIAdm.*, XXVI (1951), s. 533-544; D. M. Dunlop, "Sources of Gold and Silver in Islam According to al-Hamdânî", *St.I*, VIII (1957), s. 29-49; Mahmûd İbrâhim es-Sugayrî, "Meşâdiru dirâseti Ebî Muhammed el-Ĥasan el-Hemdânî", *el-İklîl*, I/1, San'a 1980, s. 165-182; Muhammed Lutf Gâlib, "el-Hemdânî, Lisânü'l-Yemen", a.e., VII/2 (1988), s. 270-285; İhsan en-Nas, "Kitâbü'l-İklîl", *MMLADm.*, LXIX/4 (1994), s. 627-643; C. van Arendonk, "Hemdânî", *IA*, V/1, s. 419-420; O. Löfgren, "al-Hamdânî", *EI²* (Fr.), III, 126-127.

NASUHİ ÜNAL KARAASLAN

HEMDÂNÎLER

(الهمدانيون)

San'a ve Sa'de civarında hüküm süren bir Arap hânedanı (1098-1174).

Yemen'de Suleyhî hâkimiyetinin (1047-1138) zayıflamasıyla birlikte kurulan küçük hânedanlardan biri de aynı kabilede üç ailenin yaklaşık üç çeyrek asır sürdürdüğü Hemdânîler'dir. Suleyhî Emîri Mükerrrem Ahmed'in son zamanlarında iktidar hanımı Seyyide Ervâ'nın elinde bulunuyordu. Ervâ 481'de (1088) idare merkezini San'a'dan Züçible'ye taşıyınca buraya Suleyhîler adına yönetimi yürütecek iki vali bıraktı; bunların biri Emîr Ahmed'in dayısı Es'ad b. Şihâb, diğeri Hemdan kabilesi reisi İmrân b. Fazl idi. Seyyide Ervâ'nın hâkimiyeti altında ülkeyi idare eden Suleyhî Emîri Sebe b. Ahmed 492'de (1098) ölünce Hemdânîler'den Hâtim b. Gaşim (Ali) el-Mugallisî, San'a ve civarını ele geçirip kendini sultan ilân ederek (1098) Hemdânîler hânedanını